

Martin Černohorský

## TROJÍ INSTALACE PAMĚTNÍ DESKY ERNSTA MACHA

### The Ernst Mach Memorial Tablet in Brno-Chrlice Mounted Three Times

On the occasion of his 100th birthday, the outstanding physicist and philosopher Ernst Mach (18 Feb. 1838–19 Feb. 1916) was honoured in a ceremony on 13 February 1938 with a commemorative plaque that was placed on the front side of his birthplace in Chrlice, then a village which later has become a part of the city of Brno. The bronze plaque was cast from a design created by sculptor Karl Korschann, professor at the German Technical University in Brno. Its size was 140 x 90 cm, in the central field (59 x 71 cm) it bore a portrait of Mach in half-relief, and to the left and right of it inscriptions in Czech and German. This commemorative plaque endured a history filled with vicissitudes that are here - insofar as it is possible - sketched in on the basis of archival materials and the testimony of witnesses. After the ceremonial unveiling in 1938, the plaque was preserved in its original condition for only a short time: during the occupation of Czechoslovakia by the Germans the word "československý" (Czechoslovak) was painted over in the Czech text, and in 1943 a massive campaign to collect metal for war purposes led to the removal of the plaque; fortunately though, it could be preserved from being melted down. The place where it was kept for the following five years could not be determined. In 1948, by decision of the Local National Committee the plaque was again put up in a low-key event. However, as early as 1950 it was again removed - this time secretly in a night time operation and undoubtedly for political reasons; it was transported to the municipal library and later stored in the basement of the nearby mansion. There, boys who were playing found the plaque at the end of the fifties and cut out an approximately 40 x 30 cm piece in order to sell the metal. Soon after that the damaged plaque was no longer in its place. Since then there has been no trace of its whereabouts; it probably ended up in the local melting furnace in 1965. The approaching 150th birthday of Mach led, in the eighties, to renewed interest in the plaque. A massive search was unsuccessful, which led to the commissioning of a simple granite

commemorative plaque, the unveiling of which occurred on 14 May 1988 during the celebration of Ernst Mach Days in Brno: Mach's birthplace again had a commemorative plaque after a long period of anonymity. Should Korschann's plaster model of the bronze commemorative plaque appear again, then a new cast of the original plaque could be made: then the image of Mach could again (for the third time) be put up - and Goethe's "You have to say it three times" (Faust I, Line 1531) would thereby be fulfilled.



ČERNOHORSKÝ, Martin. Trojí instalace pamětní desky Ernsta Macha. In: DUB, Petr a Jana MUSILOVÁ. *Ernst Mach - Fyzika - Filosofie - Vzdělávání*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita, 2010, s. 29–57. ISBN 978-80-210-4808-9. DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-4808-2011-29.

# Trojí instalace pamětní desky Ernsta Macha

Martin Černohorský

## Prolog

„Habent sua fata libelli“ – a také „Habent sua fata monumenta“.

Morava vnáší do kulturní historie jména Jan Amos Komenský (1592–1670), Gregor Johann Mendel (1822–1884), Ernst Mach (1838–1916), Tomáš Garrigue Masaryk (1850–1937), Leoš Janáček (1854–1928), Sigmund Freud (1856–1939), Kurt Gödel (1906–1978). Čtyři z nich jsou úzce spjati s Brnem: Mendel a Janáček svým celoživotním působením, Gödel a Mach místem svého narození. Mendelovo a Janáčkovovo dnešní jasné místo ve světové vědě a kultuře nebylo samozřejmostí od prvopočátku. Janáčkovy nejnámější opera *Její pastorkyňa* (*Jenůfa*) byla Národním divadlem v Praze odmítána více než jedno desetiletí po jejím brněnském uvedení v roce 1904. Mendelovy zákony o dědičnosti publikované v roce 1865 došly plného uznání až po 35 letech po jejich znovuobjevení. Naproti tomu o Gödelově významu pro matematiku a logiku nebylo nikdy pochyb, stejně jako o Machově postavení ve fyzice. Tím spíše je třeba se ptát, proč se na Gödelově rodném domě objevila pamětní deska teprve v roce 1993 a proč se střídala období, kdy na Machově rodném domě pamětní deska byla a nebyla.

Machova pamětní deska z roku 1938, tedy z roku stého výročí jeho narození, jako by měla svůj osud předznamenán osudem Mendelova pomníku postaveného v roce 1910 na veřejném prostranství u starobrněnského augustiniánského kláštera, v němž Mendel působil. Původní nápis DEM NATURFORSCHER | P. GREGOR MENDEL | 1822 – 1884 || ERRICHTET 1910 VON FREUNDEN DER WISSENSCHAFT byl po vzniku Československé republiky v roce 1918 zredukován do podoby P. GREGOR MENDEL | 1822 – 1884. V původní podobě byl nápis obnoven v roce 1940 v době německé okupace Československa [1]. V době stalinského komunismu, kdy byla Mendelova nauka v klatbě, byl pomník přesunut na místo veřejnosti nepřístupné. Dnes je pomník v zahradě zmíněného kláštera a je na něm nápis GREGOR MENDEL | 1822 – 1884. Mendelův pomník tedy totalitní dobu přežil, byť ne bez úhony.

Machova pamětní deska, instalovaná v roce 1938 v době československé demokracie, totalitní režim nepřežila. V době druhé světové války byla v roce 1943 odstraněna,

po válce až v roce 1948 znovu instalována, za stalinského komunismu v roce 1950 opět sundána, pak odkládána na různá místa, až se stopa po ní ztrácí. Její osudy jsou tak nejen svědectvím vztahu k jednomu z nejvýznamnějších duchů druhé poloviny 18. a začátku 19. století, ale i svědectvím globálních peripetií novodobé historie středoevropského prostoru. Do toho zapadá i způsob, jímž došly naplnění snahy o označení rodného domu Ernsta Macha velmi skromnou pamětní deskou, instalovanou ještě za komunistického režimu v roce 1988, více než půldruhého roku před jeho pádem. Pamětní deska Ernsta Macha byla tedy na jeho rodném domě usazována třikrát – „Musí se to říct třikrát“ (Goethe – Faust). Bylo by však velmi žádoucí, aby se tak stalo ještě počtvrté, a to v umělecky hodnotné podobě s Machovým reliéfem z původní bronzové desky. Není totiž zatím prokázáno, že reliéf byl zničen – o zničení není ani písemný doklad, ani věrohodné svědectví. Dále není vyloučeno, že je někde uložen původní sádrový model, a v tom případě by se dal pořídit duplikát celé původní desky.

## Machova výročí 1938, 1966, 1988

U osobností významu Ernsta Macha (18. 2. 1838 – 19. 2. 1916) patří 100. výročí narození nebo 50. výročí úmrtí mezi příležitosti k důstojnému připomenutí jejich životního díla. Děje se tak zejména v jejich rodišti a v místech, kde působili. U Ernsta Macha tomu však tak bylo v letech 1938 a 1966 jen zčásti. V úvodní stati Bostonských studií [2] charakterizuje Otto Blüh, v roce 1938 docent teoretické fyziky na univerzitě v Praze, situaci v době stého výročí Machova narození takto [3]:

*„The first recent occasion for commemorating the work of Ernst Mach presented itself in 1938, the year of Mach's hundredth birthday. At that time the difficult situation in Central Europe made any such event unfeasible. The members of the so-called Vienna School of neopositivism, who at their beginning had assumed the name of 'Ernst Mach Society', had dispersed, and in Prague, where a program of lectures on Mach had been prepared, the celebration had to be curtailed due to the unrest in the spring of 1938. The spring of 1966 offered the next opportunity for remembering Mach and his work, on the fiftieth anniversary of his death in 1916. In fact, the Ernst-Mach-Institut in Freiburg i. Br. arranged an international conference on Mach, and we here, with this symposium, will be trying to do our part in honoring Mach's personality and his work.*

*The postponement of 28 years has had its definite advantages. In 1938 any celebration would have been a partisan affair and would probably have done more harm than good to the lasting memory of Mach. [...]"*

Uvedená charakteristika odpovídá skutečnosti, pokud jde o Prahu. Na Karlově univerzitě se konala 27. 1. 1938 slavnost, již se zúčastnili představitelé českých i německých vysokých škol a vědeckých institucí [4]. Hlavními řečníky byli F. Nachtikal a Ph. Frank. Jejich přednášky byly otištěny v týdeníku *Elektrotechnického svazu československého* [6, 7], který slavnost pořádal spolu s Jednotou československých matematiků a fyziků.

Praha tedy vzpomněla největšího fyzika, který v minulém století v českých zemích působil, vskutku jen tak, jak uvádí Blüh [3]. Philipp Frank se tehdy zabýval ve své přednášce „Mach als Philosoph“ [7] i Machovým vlivem zejména v geografické oblasti střední Evropy, tedy i na Moravě. Závěr jeho přednášky ([7], s. 102), uvozený názorem, že Machův vliv je snad teprve na začátku svého působení, zní takto:

*„Die Machsche Auffassung vom Sinn der physikalischen Sätze hat für das geistige Leben seiner Zeit also sicher eine sehr große Bedeutung. Machs Einfluß steht vielleicht erst am Anfang seiner Wirksamkeit. Eine ganz besondere Bedeutung hat aber Mach für die geistige Entwicklung im deutschen Sprach- und Kulturgebiet.*

*Es wird sehr oft behauptet, daß die dem Deutschen angemessene Welt- und Naturauffassung in einem scharfen Gegensatz zur westlichen, französischen und englischen steht. Man sagt, die deutsche Art sei eine mehr metaphysisch-mystische im Gegensatz zur westlichen logisch-empirischen Art oder wie man heute oft gerne auch im einzelnen ausführt, im Gegensatz zum französischen Rationalismus und zum englisch-amerikanischen Empirismus. Die Persönlichkeit Ernst Machs und sein Einfluß zeigen aber deutlich, daß es im deutschen Kulturkreis ganz verschiedene einander entgegengesetzte Strömungen gibt. Wenn auch zugegeben werden muß, daß gerade heute mächtige Gruppen dahin drängen, die metaphysische Naturauffassung als die spezifisch deutsche zu erklären und festzulegen, so zeigt bereits doch der eine Name Ernst Mach, daß im deutschen Sprach- und Volksgebiet auch die entgegengesetzte positivistische Naturauffassung nicht nur Anhänger, sondern sogar Zentren besitzt.*

*Es ist vielleicht interessant zu bemerken, daß diese Zentren alle im ‚Südostraum‘ liegen, daß im Gegensatz zu dem überwiegenden Einfluß, den Kant und seine idealistischen Anhänger auf den reichsdeutschen Hochschulen immer ausgeübt haben, auf den Universitäten von Wien und Prag immer wieder eine starke Gegenströmung vorhanden war. Sie zeigt sich teils in der auf Leibniz zurückgreifenden Schule Brentanos, noch stärker und radikaler aber in der empiristisch-positivistischen Schule Machs, die in Wien von Boltzmann, später von Schlick, in Prag von Carnap weitergeführt wurde.*

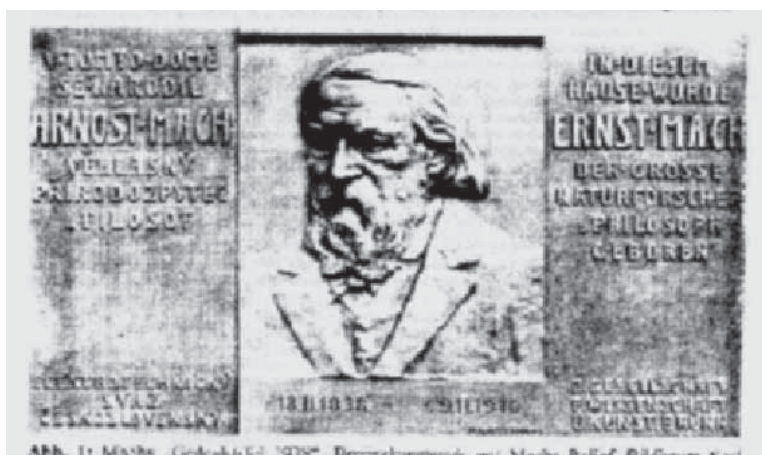
*In diesem deutschen Südostraum tritt die Metaphysik meist nun mehr in der Form der Religion auf, nicht aber in der Form einer Oberstufe der Wissenschaft, wie das die idealistische Philosophie zu vollbringen verspricht.*

*Die positivistischen und empiristischen Anschauungen an den deutschen Hochschulen des mitteleuropäischen Südostraumes finden ihr Gegenstück auch an den slawischen Hochschulen dieses Gebietes. An den tschechischen Universitäten haben unter dem Einfluß der englisch-amerikanischen Denker immer empiristische Tendenzen vorgeherrscht und nur religiöse Probleme pflegten metaphysisch aufgefaßt zu werden. Noch deutlicher ist die positivistisch-logistische Einstellung sehr vieler Lehrer und Forscher an den polnischen Hochschulen.*

*Wir sehen hier einen dem ganzen mitteleuropäischen Südostraum gemeinsamen Zug des geistigen Lebens, der es in gewissem Sinn dem westlichen geistigen Leben verwandt macht. Der metaphysische Zug hat also nichts mit dem deutschen Volkscharakter zu*

tun, sondern ist nur mit einem Teil dieses Volksgebietes eng verbunden und hängt nur mit der geschichtlich erwachsenen politischen Struktur dieses Gebietes zusammen.

Wenn wir also von Mach als einem Philosophen sprechen, so ist das sicher dann unbeeinträchtigt, wenn wir unter ‚Philosophen‘ jemanden verstehen, der über der Wissenschaft als eine Art Obergeschoß eine Ueberwissenschaft errichtet, z. B. über der Naturwissenschaft die ‚Naturphilosophie‘. In diesem Sinn war Mach kein Philosoph und wollte keiner sein. Wenn wir aber einem allgemeineren Sprachgebrauch folgend, der besonders in den angelsächsischen Ländern üblich ist, und unter einem Philosophen einen Lehrer und Forscher verstehen, der nicht nur die gedanklichen Zusammenhänge innerhalb eines Spezialgebietes zu ergründen und zu lehren sucht, sondern auch die Stellung seiner Fachwissenschaft innerhalb des menschlichen Wissens überhaupt, der auch in den Grenzgebieten seiner Wissenschaft Klarheit sich zu verschaffen und durch Wort und Schrift zu verbreiten sucht, dann war Mach sicher ein Philosoph und ein sehr großer Philosoph."



Obrázek 1: Machova pamětní deska „1938“. Reprodukce z knihy Vladimír Novák (1869–1944): *Vzpomínky a paměti*. Brno 1939. 520 s. Fotografie je na s. 160.

Frank tedy poukázal tehdy velmi jasně na filosofické východisko Machova vlivu v zemi, z níž on sám a jeho rod vzešel. V samotném moravském prostředí byl vliv Machova fyzikálního, filosofického a obecně lidského odkazu při stoletém jubileu v těsně předválečné době uvědoměle vnímán. Dokladem toho jsou velmi důstojné oslavy spojené s odhalením pamětní desky Ernstu Machovi, které se konaly navzdory neklidné politické situaci v jeho rodišti v Chrlicích u Brna 13. 2. 1938 a v samotném Brně [8, 9, 10]. Publicita v brněnském tisku byla značná [11–19]. K uspořádání chrlické slavnosti se spojily *Elektrotechnický svaz československý* a *Deutsche Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst, Brünn*. Předcházel jí slavnostní večer k počtě Ernsta Macha uspořádaný na Německé vysoké škole technické v Brně 10. 2. 1938 [13] s proslovem rektora Prof. Dr. Hanse Mohra

a s přednáškami Prof. Dr. Erwina Lohra „Ernst Mach als Physiker“ a Prof. Dr. Karla Faigla „Ernst Mach als Philosoph“. Na tomto večeru byla také vystavena bronzová pamětní deska (obr. 1), dílo sochaře Karla Korschanna (1872–1943), profesora Německé vysoké školy technické v Brně, s Machovým reliéfem uprostřed a s českým a německým textem po stranách.

Je skutečností, že Machovo jubileum v roce 1938 bylo poznamenáno blížícím se koncem samostatného Rakouska a samostatného Československa. To bylo zřejmě také jednou z příčin, proč rozsah oslav v Praze neodpovídal významu bezmála třicetiletého tamního Machova působení. Avšak v rodných Chrlčicích se i za daných neklidných poměrů dostalo Machovi pocty co do rozsahu a formy s plnou důstojností. Nestalo se tak však za žádoucí mezinárodní účasti a nebylo postaráno o referování v časopisech mezinárodního významu. Tuto úlohu mohl stěží splnit odborný časopis [5, 8] bez mezinárodní publicity, a tím méně místní noviny [11], byť byla zveřejněná dokumentace sebehodnotnější a sebedrobnější. Není proto divu, že v peripetiích doby slavnost v Chrlčicích unikla pozornosti, a to dokonce i samotnému O. Blühovi [3, 20], působícímu tehdy v Praze [22].

Blüh charakterizuje situaci v roce 1938 [3] beze zmínky o slavnostech v Brně a v Chrlčicích. Přitom však sám uvádí [20] sebe jako autora článku o Ernstu Machovi [21] pro brněnský deník *Tagesbote*, který o brněnské i chrlické oslavě podrobně referoval [10–19]. Článek 'Ernst Mach', jehož autorem má O. Blüh podle vlastního údaje být, v deníku *Tagesbote* ve dnech 12.–16. 2. 1938 [11] není. Není však vyloučena záměna s Blühovým článkem [22] v témže deníku *Tagesbote* [11] s názvem „Josef Popper-Lynkeus, geb. am 21. Feber 1838, von Doz. Dr. Otto Blüh (Prag)“, který začíná odkazem na Machovo výročí a Macha se i v dalším textu dotýká:

*„Der gleiche Anlaß, der zu Ernst Machs Würdigung in diesen Tagen geführt hat, die Feier des hundertsten Geburtstages, bringt uns auch das Leben und Wirken seines innigsten Freundes in Erinnerung: Josef Popper-Lynkeus‘. ‚Ich habe nur einen Mann, Herrn Josef Popper, kennen gelernt, mit dem ich die hier dargelegten Ansichten, ohne Anstoß zu erregen, besprechen konnte. Ja, Herr Popper und ich sind unabhängig voneinander in bezug mehrerer Punkte der Physik zu ähnlichen Ansichten angelangt, was ich hier mit Vergnügen erwähne‘. Diese Worte stehen in Ernst Machs Schrift über den Satz von der Erhaltung der Arbeit; sie sind 1872 geschrieben, gehen aber auf einen Gedankenaustausch zurück, der schon viele Jahre vorher stattgefunden haben dürfte.*

*Popper hat über sein Verhältnis zu Mach gesagt, daß ihre Gespräche nicht sehr interessant gewesen seien: ‚Wir haben, wenn wir zusammen waren, nur selten über philosophische Fragen gesprochen. Unsere Ansichten waren so ähnlich, daß ein Wort oder Blick genügt hat, uns zu verständigen‘. Und er gab auch seine Absicht auf, einen antimetaphysischen ‚Kanon des Denkens‘ zu schreiben, als Machs ‚Analyse der Empfindungen‘ 1885 erschien und er die Aufgabe darin in seinem Sinne zum großen Teil schon erfüllt sah. Popper wandte sich kulturpolitischen und sozialen Problemen zu, und der Beginn des Jahrhunderts, der Mach als Leidenden sah, zeigt uns Popper-Lynkeus auf der Höhe seiner Schaffenskraft. Josef Popper ist am 21. Feber 1838 in Kolin geboren. [...]“*



Závěrečné věty článku znějí:

*„[...] Popper wie Mach waren historisch-kritisch gerichtet, sie wollen auch so gesehen werden; als Männer, die mehr das Ziel als den Weg anzugeben wußten. Wenn eine spätere Zeit dieses Ziel erreicht haben wird, in Wissenschaft und Kultur, werden Ernst Mach und Josef Popper-Lynkeus als Söhne des Bodens unserer Republik mit Stolz genannt werden.“*

V roce 1938 se tedy konaly oslavy stoletého výročí Machova narození jak v Praze, tak v Brně a v Chrlicích. Ne tak v roce 1966 při padesátiletém výročí jeho úmrtí. Doba ideologického monopolu komunismu nepřipouštěla vzdání pocty osobnosti, kritizované v Leninově *Materialismu a empiriokriticismu*. Byla to jiná místa než jeho rodné Chrlice a jiné země než Morava jeho nejtělejšího dětství, v nichž se Machovy osobnosti v roce 1966 důstojně vzpomenulo [3]. A ještě po dalších dvacet let, až do jubilejního roku 1988, čekal Machův rodný dům na pamětní desku, která ukončila bezmála čtyřicetiletou anonymitu místa jeho narození. Není to však původní bronzové umělecké dílo, ale skromná žulová deska: Neboť tak jak důstojné bylo chrlické uctění Ernsta Macha v roce 1938 při stém výročí jeho narození, tak nedůstojné jsou osudy tehdy odhalené pamětní desky v dalších desetiletích. Teprve jubilejní rok 1988 přináší rehabilitaci Machova odkazu v rodných Chrlicích.

## Odhalení pamětní desky 1938 – První instalace

Při oslavách 100. výročí narození Ernsta Macha na Moravě bylo ústředním bodem odhalení pamětní desky v neděli 13. 2. 1938 na jeho rodném domě, někdejší biskupském zámečku, v Chrlicích u Brna. Dnes jsou Chrlice předměstskou částí Brna. Oslavy byly v tehdejší českém i německém tisku obsažně dokumentovány [5, 8, 10, 13]. Bylo těsně před Anshlussem Rakouska (12. 3. 1938) a celková atmosféra byla poznamenána rostoucím ohrožením Československa ze strany hitlerovského Německa. V Chrlicích šlo proto o událost značného významu i obecně kulturněpolitického, když české a německé instituce prokazovaly společnou akcí možnost dobré spolupráce Čechů a Němců v demokratickém Československu.

S využitím pramenů [4–19] připomínají chrlickou slavnost Černohorský a Fojtíková [23], s. 42–45, a Hoffmann [24], kteří byli i iniciátory pátrání po desce z roku 1938, jejíž osudy ([23], s. 45–49) jsou i po zjištěních ze zcela poslední doby (1986–1997) objasněny jen zčásti a jejíž stopa se v polovině šedesátých let ztrácí.

Hoffmann shrnuje svá zjištění o chrlické slavnosti takto [24], s. 1–2:

*„[...] das Geburtshaus von Ernst Mach war schon vor 50 Jahren durch eine Gedenktafel kenntlich gemacht und damit auch eindeutig bestimmt worden. Allerdings gilt es in diesem Zusammenhang auch anzumerken, daß diese Gedenktafel nur für kurze Zeit an Machs Geburtsort erinnerte und unter bislang nicht geklärten Umständen wahrscheinlich in den Wirren von Kriegs- und Nachkriegszeit verlorengegangen ist – erst in*

unseren Tagen, seit den Ehrungen zu Ernst Machs 150. Geburtstag, erinnert wiederum eine Gedenktafel am Chrlicer Barockschlößchen an den bedeutenden Sohn dieser mährischen Gemeinde.

Die Initiativen zur Anbringung der ersten Gedenktafel für Ernst Mach, sowie auch zur Umbenennung einer Straße in Brno waren im Vorfeld des anstehenden Mach-Centennariums von den Brnoer Ingenieuren P. Frei und E. Storek ausgegangen und wurden von der ‚Deutschen Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst in Brünn‘ sowie des Elektrotechnický svaz československý im Jubiläumsjahr aufgenommen und verwirklicht. Beide Organisationen stifteten dabei paritätisch die nötigen Geldmittel und beauftragten den deutschen Bildhauer Karl Korschann, der als Professor an der Deutschen Technischen Hochschule in Brno wirkte, mit der Modellierung eines solchen Denkmals. Die Tafel, aus einem Reliefporträts des Gelehrten und einer dazu beidseitig angeordneten deutschen und tschechischen Inschrift bestehend (obr. 1), wurde dann am 13. Februar 1938 im Rahmen der Ehrungen zu Machs 100. Geburtstag in feierlicher Form an dessem Chirlitzer Geburtshaus enthüllt. Die Zeremonie fand unter reger Anteilnahme der Brnoer Öffentlichkeit und nicht zuletzt der lokalen Presse [11] statt, vor allem beteiligten sich an ihr zahlreiche Repräsentanten des akademischen Lebens aus der gesamten Tschechoslowakei. So verzeichnet die Teilnehmerliste neben den staatlichen und gesellschaftlichen Honoratoren, die Rektoren und Dekane der Brnoer Hochschulen, mehrere Professoren aus Prag und Wien sowie Vertreter zahlreicher wissenschaftlicher und technischer Vereine aus der Tschechoslowakei und auch aus Österreich. Dem Charakter der Gedenkveranstaltung entsprechend, wurden sowohl vom Ortsvorsitzenden des tschechoslowakischen Elektrotechnikerverbandes, dem Professor an der Technischen Hochschule Brno Dr. Milan Krondl, als auch vom Vorsitzenden der Deutschen Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst, dem Dekan der Fakultät für Architektur der Deutschen Technischen Hochschule Brno Dr. Karl Kühn, kurze Begrüßungsansprachen gehalten. Dabei wurde von letzterem betont, daß die Errichtung dieser Gedenktafel nicht nur die Aufgabe des ehrenden Gedenkens und Erinnerns an einen großen Geistesheroen und weltberühmten Landsmann zu erfüllen habe – zugleich soll sie ‚ein dauerndes Vorbild für die Jugend dieses Ortes, dieses Lebensraumes, und schließlich des Landes und des Staates sein.‘ [5], S. 106.

Über den weiteren Ablauf der Feierstunde findet man in Tagespresse [10] dann den folgenden Bericht:

‚[...] Auf ein Zeichen des Redners (K. Kühn – D. H.) fiel die Hülle von Professor Korschanns Bronzeschöpfung, das sprechende, durch die Kraft des Künstlers zu dauerndem Leben berufene Antlitz trat hervor, die anwesende Nationalgarde präsentierte das Gewehr und auch die übrigen Festgäste grüßten Ernst Mach. Dann übernahm der Bürgermeister von Chirlitz das Denkmal in die Obhut der Gemeinde. Und der Turaser Sokolchor, der (unter der Leitung seines Dirigenten Štastný) den ganzen Festakt mit seinen Darbietungen verschönte, sang die Staatshymnen.

Damit schloß der erste Teil der Feier und die Gäste begaben sich ins Innere des Geburtshauses, das heute als Blindenheim dient. In dem lichten modern angelegten Festsaal,



dessen Podium (wie den Giebel des Hauses selbst) die Staatsfarben schmückten, wurde durch zwei Männer der Wissenschaft der geistige Reichtum Ernst Machs dargetan. [...]'

Auch bei der Auswahl der eigentlichen Festredner wurde das Prinzip nationaler Parität und Einvernehmlichkeit befolgt, so daß der einstige Mach-Schüler und damalige Physikprofessor der TH Brno, Dr. Vladimír Novák, sowie der Physikprofessor der Deutschen Technischen Hochschule Prag, Dr. Karl Lichtenecker das Leben und Werk von Ernst Mach würdigten – letzterer war für den kurz zuvor verstorbenen Wiener Physiker und Mach-Biographen Anton Lampa eingesprungen. Ihren Abschluß fanden die Brno-Chrlicher Mach-Feiern dann mit einem gemeinsamen Mittagessen sowie mit einer Besichtigung des Mendelianums; letzteres unter der sachkundigen Führung seines Mitbegründers und Direktors Hugo Iltis, der ebenfalls zu den Hauptorganisatoren der Feier gehörte.

All diese verdienstvollen Aktivitäten gingen indes in den politischen Entwicklungen der folgenden Wochen und Monate, die durch den Abschluß des Münchener Abkommens, der faschistischen Okkupation der Tschechoslowakei und schließlich vom zweiten Weltkrieg geprägt waren, unter und blieben so für die spätere Mach-Rezeption weitgehend unbeachtet. [...]"

Ze slavnosti byl poslán pozdravný telegram synovi Ernsta Macha, Dr. Ludwigu Machovi, který na pozvání k chrlické slavnosti reagoval omluvným dopisem [5], s. 107:

Vaterstetten bei München, den 10. Februar 1938.

An Elektrotechnický Svaz Československý, Brno  
Hochgeehrte Herren!

Daß ich an Ihrer Feier teilnehmen außer Stande bin, werden Sie bereits von Herrn Professor Iltis erfahren haben, aber ich freue mich und danke Ihnen herzlichst, daß Sie sich meines Vaters im Zusammengehen mit andern erinnern und denke daran, wie mir noch persönlich bekannte Assistenten meines Vaters, auf Ihrer Prager Universität, Professoren wurden, so des Chemikers Bohuslav Brauner, des Physikers Strouhal und des unvergleichlichen, einzigartigen Experimentators Dvořák, der in Agram zuletzt als Physiker tätig war.

Wollen Sie gütigst entschuldigen, daß ich als zweisprachiges Kind ihres alten schönen Prags, nicht in ihrer Landessprache schreibe, die ich in der Schule nur phonetisch erlernt habe, heute noch verstehe und spreche, aber nicht mehr zu schreiben vermag. Ich glaube aber, es ist im Sinne der Manen meines Vaters, wenn ich allen Festteilnehmern seine letzten Grüße entbiete.

Und nun genehmigen Sie den Ausdruck ausgezeichneter Hochachtung von Ihrem ganz ergebenen

Dr. Ludwig Mach.

Pamětní desku (obr. 1) odlil profesor Vysokého učení technického v Brně Dr. František Píšek [5], s. 107. Měla velikost [25] 140 (šířka) × 90 (výška) cm a hmotnost 90 kg. Uprostřed byl Machův reliéf 59 × 71 cm, po stranách text, na levé straně český, na pravé německý:

V tomto domě se narodil Arnošt Mach, věhlasný přírodopysce a filosof. Elektrotechnický svaz československý.

In diesem Hause wurde Ernst Mach, der grosse Naturforscher u. Philosoph, geboren. D. Gesellschaft f. Wissenschaft u. Kunst, Brünn.

Ze životních dat 18. II. 1838 – 9. II. 1916, umístěných pod reliéfem, je datum úmrtí chybné.<sup>1</sup>

Sotva kdo z účastníků vydařené chrlické slavnosti tušil, že Machův reliéf bude hledět na chrlické náměstí pouhých pět let, aby se na své místo v poválečné době sice vrátil, avšak na pouhá dvě léta, po kterých se stal obětí doby nechovající úcty k opravdové vzdělanosti a stal se nakonec neznámým. Avšak samotného stého výročí Machova narození bylo v jeho rodišti vzpomenuo opravdově a s plnou důstojností.

## První odstranění – 1943

Pamětní deska byla během válečných let 1939–1945 odstraněna. Proč a kdy se tak stalo, zůstávalo dlouho nevysvětleno. Možné příčiny odstranění byly spatřovány (1) ve válečném sběru kovů [29], (2) v nepřízni nacistů vůči Machovi [23], s. 45, [24], (3) ve dvojzýčnosti nápisu na desce [23] s. 46, [24]. Amatérský zimní snímek údajně z roku asi 1943 (obr. 2) dokládá, že v době jeho pořízení deska na domě ještě byla. Na fotografii z roku 1943 (obr. 3) archivované v Památkovém ústavu [30], na kterou poukazuje Hoffmann [24], už jsou na místě desky jen obrysy zbylé po jejím odstranění. Hoffmann tedy prokázal, že deska byla odstraněna nejpozději v roce 1943. O sběru kovu jako důvodu pochybuje [24]: „[...] Vermutungen, daß die Tafel aus Rohstoffgründen damals eingeschmolzen wurde, sind wenig wahrscheinlich, da in den ersten Kriegsjahren die deutsche Rüstungsindustrie auf solche ‚Zuführungen‘ wohl noch nicht angewiesen war; [...]“. Příčinou odstranění desky byl však skutečně sběr mědi a jejích slitin, jak prokazují archivní dokumenty [25, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41] objasňující tehdejší organizaci sběru bronzových památkových předmětů.

Podporu pro dohad o nepřízni nacistů vůči Machovi bylo možno vidět v přejmenování ulice Ernsta Macha v brněnském předměstí Horní Heršpice na Lützowovu v roce 1942 [24].

---

<sup>1</sup> Je jisté zvláštní, že na pamětní desce je den Machova úmrtí 19. 2. 1916 uveden chybně (9. 2. 1916). Není to jediný případ nesprávného Machova osobního údaje. Tak například v seznamu abiturientů gymnázia v Kroměříži v roce 1855 [26] jsou u Machova jména dokonce tři chyby:

1) Křestní jméno je uvedeno nikoli jako Ernst, ale jako Ernest. To mohlo vzniknout připodobněním křestnímu jménu kmotry, již byla baronka Ernestina von Bretton.

2) Den narození je uveden nesprávně 6. 2. 1838 místo správného 18. 2. 1838.

3) Jako rodiště jsou uvedeny Tuřany, a nikoli Chrlice. Chrlice jsou od Tuřan vzdáleny necelé 2 km. Na faře v Tuřanech, kde byl pokřtěn, je Mach zapsán v matrice narozených, se správným údajem o rodišti Chrlice. Mach sám zřejmě na přesnost svých osobních dat příliš nedbal, jak napovídá zmíněný záznam v seznamu abiturientů kroměřížského gymnázia [26]. Chybné uvedení Tuřan jako Machova rodiště je v mnoha encyklopediích, odkud je přejímáno. I Blüh uvádí jako Machovo rodiště ještě Tuřany [27], stejně jako von Mises [28].



Obrázek 2: Machův rodný dům v zimě, pravděpodobně 1942/1943, s pamětní deskou „1938“. Amatéřský snímek 8,0 × 5,7 cm s razítkem FOTO PETRŮJ BRÜNN-BRNO. Autor neznámý. Věnoval MUDr. Pavel Němec, Brno-Tuřany, Tuřanské nám. 24.

Důvod pro přejmenování byl však jiný [23] s. 45. Šlo o všeobecné odstraňování duplicit; ulice Ernsta Macha ve vnitřním Brně přejmenována nebyla.

Jeden důvod však přece jen byl nasnadě. V době německé okupace bylo odstraňováno všechno, co připomínalo existenci Československa. Machova pamětní deska ji připomínala [23], s. 46: „[...] Jedním ze sponzorů byl totiž přece Elektrotechnický svaz československý. Nabízí se proto tato hypotéza: U vědomí a v obavě, že slovo ‚československý‘ zapříčiní odstranění a trvalou ztrátu desky, rozhodli se někteří chrličtí občané desku sundat a ukryt, aby válku přežila bez úhony. Odstranění desky se samozřejmě utajit nedalo, a tak se navenek zdůvodnilo (pokud se toho cítila potřeba) poukazem na sběr kovů a dotvrdilo možná i fingovaným odvozem. Sundáním a ukrytím desky se předešlo tomu, že by německé úřady o osudu desky rozhodly způsobem, který by pro Chrlice znamenal její ztrátu. [...]“ Pro tuto hypotézu by mluvilo, kdyby byla deska odstraněna hned na začátku okupace. To se však nestalo, jak prokazuje obr. 2. Fotografie desky z roku 1943 (obr. 4), pořízená už po jejím sundání, vysvětluje, proč zůstala deska se slovem „československý“ tak dlouho na průčelí domu. Toto slovo bylo totiž tak zatřeno, aby bylo zcela nečitelné.

Objasnění příčiny a doby odstranění desky přinesly materiály Archivu města Brna [31] a Archivu Památkového ústavu v Brně [32].

V souladu s tím, že někdejší barokní zámeček, v němž se Ernst Mach narodil, patřil v roce 1938 mezi objekty památkově chráněné, bylo tehdejší odhalení pamětní desky na něm ohlášeno Památkovému úřadu. Na titulním listě spisu [33] je nedatovaná německá poznámka *Siehe Kupferablieferung 1943. Die bronze Gedenktafel wurde abgeliefert.*



Obrázek 3: Machův rodný dům, srpen nebo září 1943, už bez pamětní desky „1938“. Památkový ústav Brno. Archiv, inv. č. 16949.

Ukázalo se, že válečný sběr kovů, organizovaný v brněnských městských institucích v roce 1943 [34], byl v oblasti památkové péče připravován už nejpozději na jaře 1942 [35, 37]. Pro záchranu Machovy desky mohlo být významné, že přednostou (Vorstand) Památkových úřadů v Praze a v Brně, jimž příslušela značná rozhodovací pravomoc, byl Prof. Kühn, který desku odhaloval [5, 10]. Do čela brněnského úřadu byl povolán již 29. 7. 1940 [36]. V seznamu bronzových pomníků na Moravě [38] posuzovaného v červenci 1942 je Machova pamětní deska uvedena řádkem „Nr. 47, Hierlitz bei Turas, Mach-Gedenktafel, 1938, Korschann, +“, přičemž symbol + značí, že desku lze sejmout (tj. že není zabudována napevno nesejmutelně (die Bemerkung + bedeutet, daß die Tafel abnehmbar ist). V dalším seznamu [39] je uvedena válečně opatrná formulace připouštějící výklad, že autor textu by si přál, aby deska byla zachráněna před obětováním na sběr kovu:

*„Hierlitz bei Turas: Gedenktafel für den Physiker Mach, enthüllt im Jahre 1938, mit tschechisch-deutschem Text. Entwurf Bildhauer Kořán. Bei Erneuerung nach dem Kriege wird sich die Anbringung, wenn sie in Betracht kommen sollte, nur in deutscher Sprache empfehlen.“*

Prof. Kühnem podepsaný výnos Památkového úřadu v Brně [40] přikázal odevzdat bronzové pomníky do 31. 7. 1943 a do 31. 8. 1943 zaslat o tom zprávu včetně fotografické dokumentace. S největší pravděpodobností byla tedy Machova pamětní deska sundána a odvezena v červenci 1943 a fotografie (obr. 3, obr. 4) pořízeny v červenci nebo v srpnu 1943.



Obrázek 4: Machova pamětní deska „1938“ se zatřeným slovem „československý“. Fotografováno v srpnu nebo září 1943. Památkový ústav Brno. Archiv, inv. č. 17928.

V seznamu odevzdaných bronzových pomníků na Moravě [25] je Machova deska položkou číslo 1 a jsou u ní tyto údaje:<sup>2</sup>

*Gegenstand und dessen Beschreibung des Denkmals mit Anführung aller Inschriften:*  
Bronzplakette zur Verehrung der Erinnerung an den Philosophen ERNST MACH mit plastischer Bezeichnung des Kopfes und Anschriften:

In diesem Hause wurde ERNST MACH der Grosse Naturforscher und Philosoph geboren. D. Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst Brünn

<sup>2</sup>1. Text je udán nepřesně a životní data jsou zcela chybná: římská dvojka II označující na desce únor je tu uvedena jako dvě arabské jedničky 11 (listopad), rok narození 1838 chybí. Uvedení nesprávného dne úmrtí (9. místo správného 18.) je pochopitelné – takto chybně to na desce skutečně je.

2. Autor záznamu si nezjistil, že desku odlil Prof. Dr. František Píšek z Vysokého učení technického v Brně ([5] s. 107).

3. Cenné jsou údaje o hmotnosti desky 90 kg a o rozměrech desky 140 × 90 cm a reliéfu 59 × 71 cm. Byly dosud neznámy. Rozměry odhadnuté proměřením amatérské fotografie (obr. 2), na jejímž originálu má deska rozměry jen 1,8 × 1,2 mm, se ukázaly asi o 10 % nižší než skutečnost.

V tomto domě se narodil Arnošt MACH věhlasný přírodozpytec a filosof.

★ 18/11 † 9/11 1916

Elektrotechnický svaz československý.

Name des Künstlers: K. Korschann Name des Giessers: Unbekannt

Jahr der Errichtung: 1938 Metallart: Bronz Gewicht in kg: 90

Gewesener Ausstellungsort: Blindenanstal in Chirlitz bei Brünn

Name und Anschrift des Eigentümers: Gemeinde Chirlitz

Grösse in cm: Plakette Höhe 90 Breite 140 Kopfrelietf Höhe 71 Breite 59

O odvozu desky podal svědectví jeho účastník Josef Prokeš, syn chrlického odvozce, s uvedením jmen tehdy rovněž zúčastněných obecních zřizenců a správce Machova rodného domu. Deska prý byla sundána jednoho dopoledne v době války a odvezena pravděpodobně do brněnského předměstí Královo Pole do budovy zvané Semilasso. Tamní sál mohl dobře sloužit k soustředění předmětů určených pro sběrnou akci. Ze samotných osobních svědectví, podaných v roce 1988, mohl být rok odvozu 1943 jen odhadován jako nejpravděpodobnější, bezpečně podanými výpověďmi zjištěn být nemohl. Teprve uvedený pramen [40] je dokladem o odvozu desky v létě 1943.

Od některých odevzdaných památkových objektů byly podle daného příkazu [40] s. 2 („[...] *Es ist deswegen notwendig darauf acht zu geben, dass [...] die unten angeführten Denkmale vor Abnahme abgeformt, photographiert und eventuell vermessen werden. [...]*“) pořizeny odlitky, popřípadě modely. V seznamu odlitků a modelů [41] však Machova pamětní deska není, přičemž jsou v něm pamětní desky pravděpodobně méně významné. Absence Machovy desky však nemusí překvapovat vzhledem k pokynu „[...] *ist [...] festzustellen, ob ein Modell des abzunehmenden Denkmals in Originalgrösse nicht vorhanden ist. Im bejahendem Falle wäre das Abformen solchen Denkmals nicht nötig, [...]*“ [40], s. 4. Model Karla Korschanna (1872–1943) byl s největší pravděpodobností k dispozici. Existence jeho snímku (obr. 5) to však sama o sobě nedokazuje. Vročení pořízení snímku do roku 1967 [42] znamená spíše pořízení pozitivu než fotografování objektu, jak usuzuje i Hoffmann [24]. Na tomto úsudku nemění nic to, že nejde o fotografii bronzového originálu [24], ale sádrového modelu. Jiné vysvětlení absence Machovy desky v seznamu odlitků může být v tom, že se s jistotou počítalo se zachováním originálu, což při postavení Prof. Kühna jako přednosty Památkových úřadů v Praze a v Brně mohlo být dobře zabezpečeno. Přímý doklad o tom však nalezen nebyl. V této souvislosti stojí za zmínku dodatečný vstup Machova jména do dokumentace chrlických památek: Fotografie Machova rodného domu (obr. 3) je součástí souboru dvanácti fotografií přiložených k seznamu památek v obci Chrlice [43]. Seznam z roku 1943 byl v roce 1944 upraven. Nejzávažnější úpravou je doplněk k položce týkající se Machova rodného domu. Původní znění „*Das Schloss aus dem XVI. Jahrhundert mit dem Barockportal. Besitzer: Brünnner Bistum. Bauparzelle Nr. 1.*“ bylo rozšířeno takto:

„*Das ursprüngliche Renaissanceschloss aus dem XVI. Jahrhundert wurde im XVIII. Jahrhundert im Barockstil umgestaltet. Im Jahre 1936 wurde ein Süd-Flügel dem al-*



ten Schlosse angebaut. Im Schlosse wurde Ernst Mach der grosse Naturforscher und Philosoph im Jahre 1838 geboren.“

Nápadná frazeologická shoda s nápisem na desce (obr. 1) včetně absence interpunkce napovídá, že problém Machovy pamětní desky byl v prostředí Památkového úřadu sledován.

Jaký byl osud desky po jejím odvozu od Machova rodného domu v létě 1943, je tedy zatím neobjasněno. Jisté je, že deska sama válečnými událostmi nijak neutrpěla, jak dokazuje její poválečná reinstalace.



Obrázek 5: Korschannův sádrový model Machovy pamětní desky „1938“. Muzeum města Brna. Negativ E-5700/9110.

## Druhá instalace – 1948

Je pochopitelné, že při averzi proti všemu německému v bezprostředně poválečné atmosféře nedošlo k reinstalaci desky hned po skončení války. Těžko však vysvětlit, proč se nepodařilo zjistit, kde deska vůbec po odstranění z průčelí zámečku v létě 1943 byla do konce války a kde byla po válce až do své reinstalace na jaře 1948. Záznam o jednání obecní rady obce Chrlice s datem 16. 3. 1948 má u bodu označeného stručně „Mach“ pouhé dvě věty [44]: „Jednalo se o znovuzavěšení pamětní desky Arnošta Macha na ústav slepců. Provedení dáno kulturní komisi.“ Nepodařilo se zjistit ani datum, ani podrobnosti

reinstalace. Ve zpětném pohledu se nabízí možnost vazby reinstalace na připomenutí, byť poněkud opožděné, 110. výročí Machova narození a 10. výročí slavnosti prvotního odhalení desky. Není však známa žádná známka toho, že by druhá instalace desky byla spojena s nějakým oficiálním aktem.

Autor článku ke 130. výročí narození Ernsta Macha [29], účastník a znalec chrlického života, dokonce vůbec nezmiňuje znovuzavěšení desky v roce 1948 a vyjadřuje se tak, jako by deska po válce už vůbec znovuzavěšena nebyla:

*„[...] Pamětní deska byla však za 2. světové války odstraněna, a to Němci (sbíral se kov). Měla být odvezena do Prahy. Byla však přesto zachráněna. Ale po roce 1945 neměl však už žádný z tehdejších oficiálních činitelů odvahu desku znovu na rodném domě umístit.“*

Místo uložení desky v době od července 1943 do března 1948 zůstává tedy nadále neobjasněno.

## Druhé odstranění – 1950

Po své reinstalaci v roce 1948 zůstala deska na průčelí domu jen asi dva roky. V roce 1950 jedné noci zmizela. Ani o této události se nedochovávají věcné zprávy. Je zřejmé, že od tehdejších oficiálních představitelů politické moci, kteří desku za noci tajně odstranili, stěží lze čekat vydání věcného svědectví, i kdyby byli ještě naživu.

Vročení odstranění desky do roku 1950 se opírá o kritickou syntézu vzpomínek pamětníků. Jejich časové údaje odpovídají tehdejšímu celkovému vývoji politické situace v Československu. Jsou i lokálně podpořeny písemnou zprávou o zničení biskupského znaku na vjezdním portálu v bezprostřední blízkosti pamětní desky. Vedoucí představitel obce oznámil 13. 2. 1950 Památkovému úřadu, že biskupský kamenný erbovní znak, umístěný nad vraty bývalého biskupského zámku, v sobotu dne 11. 2. 1950 spadl a rozbil se na několik kusů [33]. Ve skutečnosti byl znak podle sdělení dobře informovaného pamětníka záměrně odstraněn na příkaz samotného pisatele oznámení. Motivem odpovídajícím duchu vládnoucí politické moci byla pravděpodobně snaha odstranit symbol někdejší vrchnosti. Nepřekvapovalo by, kdyby se ukázalo, že odstranění Machovy desky je téhož nebo blízkého data. Příznačné je, že o tom, že přes noc zmizela z průčelí památkového objektu pamětní deska Ernsta Macha, žádná zpráva v archivu Památkového úřadu nalezena nebyla.<sup>3</sup>

---

<sup>3</sup>O atmosféře totalitní doby 1948–1989 vypovídá i dopis docenta fyziky Vysokého učení technického v Brně R. Fiedlera, někdejšího studenta jednoho z autorů (M. Č.), který je reakcí na slavnost třetí instalace Machovy pamětní desky v Chrlicích v roce 1988. Dopis [59] má toto znění:

Brno, 14. květen 1988

Vážený pane docente,  
pozvánka JČMF na oslavy 150. výročí E. M. byla tak nevšední, že jsem považoval za svou povinnost účastnit se a vyjádřit úctu vykonané práci.

## Deska v letech 1950–1965

Z výpovědí pamětníků získaných v roce 1988 lze sestavit tento pravděpodobný osud desky po jejím druhém sundání, k němuž došlo v prvních měsících roku 1950: Deska byla uložena nejprve v místnosti obecní knihovny ve stavení přilehlém k zámečku. Pravděpodobně v souvislosti se stěhováním knihovny byla přesunuta do rozvětvených, dávno nepoužívaných podzemních prostor pod zámečkem a jeho okolím. Tam si jí při svých klukovských hrách všimli v druhé polovině padesátých let desetiletí školáci. Chtěli odloženou desku rozřezat a jednotlivé kusy zpeněžit ve sběrně surovin. Podařilo se jim ruční pilkou na kov uříznout pravý horní roh desky rozměrů asi 30 × 40 cm. Ve sběrně byl tento kus bronzu (asi 10 kg) vykoupen s tím, že žádný další takový kus už vykoupen nebude. To se stalo pravděpodobně v roce 1958 [46]. Po nějaké době tito chlapani zjistili, že jimi poničená deska už není na svém původním místě. V roce 1988 někteří z nich uváděli, že podle jejich mínění deska zůstala pro svou velikou tíhu natrvalo v podzemí a že tam je dosud (vztahuje se na rok 1988), pokryta nánosem bahna, naplaveného do podzemních prostor při velkých deštích. Řada jiných výpovědí však uvádí, že poškozená deska byla z podzemí vynesena a uložena v zámečku. Byla tam údajně ještě v roce 1965. Pak se však stopa definitivně ztrácí a jejím nejpravděpodobnějším osudem byla přeměna v taveninu.

## Příprava na třetí instalaci v letech 1986–1988

Když se blížilo 150. výročí Machova narození, bylo namístě pokusit se o využití jubilea k opětovnému osazení jeho rodného domu pamětní deskou. V podmínkách mocenského uplatňování komunistické ideologie (viz též [47]) to mělo málo naděje na úspěch. Schvalovací úřady byly totiž povinny přezkoumat, zda záměr umístit pamětní desku byl schválen vládou ČSR v pětiletém plánu [48]. Tato cesta byla zcela neschůdná, a to nejen z časových důvodů. Obecně se totiž sice uznávalo, že „Mach byl bezesporu největší fyzik, který v našich zemích v 19. století působil“ [49], pro oficiální hodnocení Machovy osobnosti však bylo určující Leninovo rozhodné odmítnutí Macha-filosofa (viz např. [50]). Na místech ovládaných komunistickou ideologií se tedy podpora nebo alespoň tichý souhlas s veřejnou poctou Machovi jako fyziku a filosofu očekávat nedal.

---

Pokud jste „The Case of the First Memorial Desk“ zcela neodložil, pak Vás bude zajímat mé dnešní zjištění:

- lidé se bojí říci, co vědí, protože „Mach se pohádal (!) s Leninem“;
- deska byla za války schována (což jste uváděl), po válce v r. 1948 znovu umístěna na dům (což je v souladu s Vámi citovaným zápisem) a v padesátém roce znovu sundána;
- duší druhého sundání desky prý byl nebožtík Böhm (?)/bém/ („Mira, to je jeho syn, starý byl František“), který vykonal i řadu dobrých skutků.

Za pozvánku a prožité slavnostní okamžiky uřímně děkuji

Rudolf Fiedler

Naproti tomu bylo možno vyhnout se zásahům do programu odborných přednášek a konferencí s fyzikální tematikou pořádaných například brněnskou pobočkou Jednoty československých matematiků a fyziků (JČSMF Brno), která se tak mohla stát iniciátorem a nakonec i realizátorem instalace pamětní desky. Bylo k tomu využito i aktivit, které samy o sobě ponechávaly opětovnou instalaci pamětní desky mimo svůj program, avšak k její podpoře mohly vhodně přispět. Mezi takové aktivity patřila na předním místě příprava pražské mezinárodní konference „Ernst Mach a rozvoj fyziky“ [51]. V samotném Brně šlo o to, aby JČSMF Brno pořádala v roce 1988 takové přednášky a konference k Machovu jubilejnímu roku, od nichž by se mohlo přejít nakonec i k instalaci desky na Machově rodném domě.

Impulz ke konání mezinárodní konference v Praze 1988 vzešel i z Brna [52], kde se Prof. Ernst Schmutzer (Friedrich Schiller Universität, Jena), Prof. Jurij S. Vladimirov (Moskva) a Prof. Jan Horský (Brno) domluvili 28. 8. 1986 „o společných snahách pokusit se iniciovat Machovskou konferencí každý ve svém státě“ [53]. Do pracovní skupiny pro přípravu oslav 150. výročí narození Ernsta Macha v Praze pak byli za fyziky jmenováni J. Bičák, I. Štoll, I. Úlehla (Praha), Š. Jánoš (Bratislava), J. Horský (Brno) [54]. Plénum pracovní skupiny přijalo 24. 4. 1987 návrh na uspořádání mezinárodní konference „Ernst Mach a rozvoj fyziky“, Praha, 14.–16. 9. 1988, s tematickými okruhy „Ernst Mach a fyzika jeho doby“, „Ernst Mach a současná fyzika“, „Ernst Mach a rozvoj české fyziky“ ([23], s. 61). Jiná než fyzikální tematika tedy předpokládána nebyla, o Machovi jako filosofovi se podle oficiálního programu mluvit nemělo. Ještě v průběhu dalších příprav konference byla sice programována i jedna večerní přednáška ve velkém sále pro širší veřejnost, nakonec se však i od toho upustilo a kromě samotné konference omezené na okruh asi 50 účastníků se nic dalšího neuskutečnilo.

Do roku 1986 spadá i Hoffmannův zájem o pamětní desku „1938“ [24]. Hoffmann se tehdy zajímal o neznámou desku podle našich znalostí jako první a tehdy jediný z historiků vědy. Naše diskuse s ním při jeho studijní návštěvě v Brně v listopadu 1986 posílily představu, že deska „1938“ může být někde v Chrlících skryta, snad i pod zemí. Náš zájem o tuto neznámou desku byl tehdy jednak podobně jako u Hoffmanna historický, tj. zjistit osudy desky, jednak aktuálně praktický vzhledem k její možné opětovné reinstalaci. Osudy desky se podařilo objasnit jen zčásti (viz odst. 4–7), mimo jiné se zjištěním, že uříznutím pravého horního rohu je deska jako celek těžce poškozena a že opětovná reinstalace je už i v případě nalezení desky nemožná. Přícházelo však v úvahu použít reliéfu na novou pamětní desku. I z tohoto důvodu mělo proto smysl v pátrání po desce pokračovat.

Brněnská pobočka Jednoty československých matematiků a fyziků, jejímž tehdejším předsedou byl M. Č., oslavila Machovo výročí na své výroční schůzi 28. 1. 1988 přednáškou „Ernst Mach – 150 let od narození“, kterou proslovil Dr. Jiří Komrška. Byl to krok k navození atmosféry příznivé pro instalaci pamětní desky. Nic nebránilo přípravě dalších přednášek o Ernstu Machovi v Brně, v samotných Chrlících i jinde na Moravě naší péčí. Teprve po takové přípravě byl záměr instalovat pamětní desku zveřejněn, a to

nejprve na schůzi výboru pobočky JČSMF Brno 2. 3. 1988. Tímto dnem započala intenzivní jednání na řadě oficiálních míst, jejichž souhlas se zčásti vzájemně podmiňoval. Neprodleně byla objednána výroba skromné žulové desky v ceně odpovídající tehdejšímu možностям JČSMF nepřevyšující 6000 Kčs (účet zněl na 5468 Kčs – odpovídá zhruba 180 US\$), i s rizikem, že instalace nebude nakonec povolena.

Zároveň byly u chrlických občanů zjišťovány údaje, které by dopomohly k nalezení nezvěstné desky. Spolehlivý se jevil údaj, že deska je odříznutím pravého horního rohu znehodnocena. Naproti tomu informace o místě uložení jejího torza, resp. o způsobu jeho konečné likvidace byly velmi rozporné. Bylo nutno připustit možnost, že deska je stále ještě v podzemních prostorách, kde byla poškozena. Proto byl 9. 4. 1988 učiněn pokus desku tam najít a vyprostit. K organizačně náročné akci se sdružili chrlickí hasiči, studenti fyziky z brněnské univerzity a fyzici z Ústavu přístrojové techniky Akademie věd. Tato akce byla připravována už se souběžným informováním úřadů, že péčí JČSMF bude rodný dům Ernsta Macha označen pamětní deskou. O pátrání referoval i denní tisk [55]:

### **Ztracená deska**

*„Ve spleti labyrintu podzemních chodeb pod budovou domova důchodců na náměstíčku v Chrlících u Brna zazněly po více než dvaceti letech opět lidské hlasy. V jedné z chodeb se totiž ještě v roce 1962 nalézala bronzová pamětní deska vědce Ernsta Macha, která kdysi zdobila průčelí jeho rodného domu. Protože na letošní rok připadá 150. výročí narození tohoto významného filozofa a fyzika, rozhodla se brněnská pobočka Jednoty československých matematiků a fyziků ztracenou desku vypátrat a znovu ji v Chrlících instalovat. První výkopy v jeden a půl metru vysoké vrstvě naplaveného bahna byly zatím negativní. Místní požárníci budou ve spolupráci se studenty v pátrání pokračovat. Není totiž vyloučeno, že silný proud vody a bahna posunul těžkou desku o několik metrů z míst, kde byla naposledy umístěna.“*

Pokus o nalezení desky byl tedy neúspěšný. Na základě pozdějších zjištění je jisté, že deska v podzemí nezůstala. Představa, že byla kolem roku 1965 roztavena, odpovídá s vysokou pravděpodobností skutečnosti. Doklady ani jednoznačná svědectví o tom však nejsou.

Nebylo tedy možné kombinovat Machův reliéf s novou pamětní deskou, když i všechna pátrání po sádrovém modelu zobrazeném na fotografii (obr. 5) v brněnských muzeích a v muzeích v brněnském okolí byla bezvýsledná. Zůstalo proto při jen velmi jednoduché desce (obr. 6) bez Machova reliéfu.

Výsledek mnoha jednání s nejrůznějšími správními a uměleckými institucemi od místních orgánů v Chrlících až po ministerstvo kultury v Praze charakterizoval recenzent publikace [23] takto [56]:

*„[...] Pro znalce našich poměrů zní téměř neskutečně konstatování, že teprve 2. 3. 1988 se výbor brněnské pobočky Jednoty rozhodl zahájit jednání o zhotovení a umístění pamětní desky a již 3. 5. t.r. byla deska instalována na průčelí chrlického domu (a mezitím úspěšně proběhlo i veškeré schvalovací a povolovací řízení)! V ‚buditelské‘ přednášce*

*pro veřejnost v Chrlicích v předvečer slavnostního odhalení desky vyslovil doc. Černohorský přání, „abychom mohli žít ve světě, ve kterém by se nikde na Zemi nemusely hledat pamětní desky těch, kdo se znalostí věci získanou sebeobětavým úsilím se zasloužili o to, aby lidské poznání proniklo hlouběji a aby lidé poznali lépe sami sebe“. S tímto posláním se do světa vydává i recenzovaná kniha. [...]"*



Obrázek 6: Machova pamětní deska „1988“. Foto Marie Fojtková.

## Brněnské dny Ernsta Macha 1988

Souběžně s výrobou desky a s jednáním s úřady probíhaly přípravy na slavnost jejího odhalení. Pod názvem „Brněnské dny Ernsta Macha“ se 13. a 14. května 1988 uskutečnily v Brně a v Chrlicích tyto akce:

1. Výstava „Ernst Mach 1838–1916“.
2. Seminář „Pohledy na Ernsta Macha“ s historickou, fyzikální a filosofickou problematikou.
3. Přednáškový večer „Chrlický rodák Ernst Mach“.
4. Slavnost odhalení pamětní desky.

Výstava obsahovala kromě desítek nejrůznějších knih a publikací některé Machovy demonstrační přístroje a řadu do té doby i odborné veřejnosti neznámých životopisných dokumentů. Byla instalována nejprve v Brně a pak přenesena do Chrlic. Výstavu si prohlédli jak účastníci brněnského semináře, tak účastníci chrlického večera. Značná její část byla instalována i v Karolinu, místě konání pražské konference.



Seminář se konal 13. 5. 1988 za značného zájmu nejen přírodovědců na přírodovědecké fakultě univerzity v Brně. Byly na něm prosloveny tyto přednášky:

Prof. RNDr. Jan Horský, DrSc.: *K mezinárodní konferenci „Ernst Mach a rozvoj fyziky“*, Praha, 14.–16. 9. 1988.

Doc. MUDr. PhDr. Josef Sajner, CSc.: *Mach a Morava*.

RNDr. Jan Novotný: *Machův princip a obecná teorie relativity*.

PhDr. Stanislav Hubík, CSc.: *Mach a metafyzika*.

Doc. Ing. Ivan Štoll, CSc.: *Mach a Dopplerův jev*.

Brněnské dny Ernsta Macha měly ovlivnit jak odbornou, tak i laickou veřejnost. V pozvánce na Brněnské dny Ernsta Macha je k chrlickému večeru 13. 5. 1988 uvedeno mj.: „*Jednota čs. matematiků a fyziků, pobočka Brno, pořádá [...] v předvečer slavnostního odhalení pamětní desky Ernsta Macha na jeho rodném domě v Chrlících přednášku s besedou pro dospělé i mládež ‚Chrlický rodák Ernst Mach‘. O životních osudech E. Macha a jeho významu pro současnou přírodovědu a techniku promluví doc. Dr. Martin Černo-horský. [...] Zájemci budou mít možnost sami vyzkoušet Machovo kyvadlo a Machův vlnostroj a pozorovat Machovy proužky. K nahlédnutí bude i několik historicky cenných Machových učebnic fyziky z minulého století. [...]*“ Chrlický sál byl zaplněn místními i přespolními zájemci, kteří se s neobyčejným zájmem zúčastnili obsáhlé popřednáškové diskuse a ještě i potom věnovali znovu pozornost demonstracím předvedeným v přednášce a výstavním exponátům. Byla to opravdová renesance zájmu o Macha v laické veřejnosti („[...] Sál se ještě dlouho nevyprazdňoval. Někteří z těch, kdo si před přednáškou prohlíželi dokumenty a knihy, se k nim vraceli, většina se ve skupinkách zajímala o jednotlivé přístroje a experimenty, které předváděli a komentovali studenti a učitelé fyziky z přírodovědecké a pedagogické fakulty. [...]“ [23], s. 145).

Vyvrcholením Brněnských dnů Ernsta Macha 1988 byla slavnost odhalení pamětní desky.

## Třetí instalace – Nová pamětní deska 1988

Ke slavnostnímu odhalení nové pamětní desky došlo v sobotu 14. května 1988. V témže sále, ve kterém v roce 1938 byli slavnostními řečníky profesori Vladimír Novák a Karl Lichtenecker, přednesl úvodní projev doc. Černo-horský. Sepětí s připravovanou pražskou mezinárodní konferencí symbolizovala účast dvou předních členů jejího organizačního výboru, Prof. Dr. Ivana Úlehly, DrSc., člena korespondenta Československé akademie věd, z Karlovy univerzity, a doc. Ing. Ivana Štolla, CSc., z Českého vysokého učení technického v Praze.

Prof. Úlehla ve svém biograficky zaměřeném projevu [57] vyzvedl Machovy zásluhy o první českou generaci fyziků a zdůraznil i Machovy tolerantní postoje v národnostní otázce: „[...] Mach rozuměl a mluvil česky. Jeho asistent v Praze Čeněk Neumann začal

*přednášet deset let před rozdělením univerzity na českou a německou, tj. od roku 1872, vůbec první přednášky z fyziky v češtině. K němu se o rok později připojil Prof. Seydler, Machův přítel, se svými českými přednáškami z fyziky. [...]"*

Po projevu Prof. Úlehly a poděkování chrlickým občanům, kteří byli nápomocni zejména při pátrání po desce „1938“ v chrlickém podzemí, se účastníci slavnosti odebrali před průčelí Machova rodného domu. Na místě, kde před padesáti lety promluvil Prof. Karl Kühn, vyzval M. Černohorský k odhalení desky místopředsedu Jednoty československých matematiků a fyziků doc. Štolla, který v závěru svého projevu řekl [58]: „[...] *Předsednictvo Jednoty československých matematiků a fyziků podpořilo iniciativu své brněnské pobočky a ocenilo pochopení místních orgánů a občanů pro opětovné umístění pamětní desky Ernsta Macha na jeho rodném domě. Bude tak připomínat jeho jméno nejen obyvatelům Chrlic a Brna, ale i návštěvníkům, našim i zahraničním. Dovolte mi proto, abych z pověření předsednictva Jednoty československých matematiků a fyziků provedl slavnostní odhalení této pamětní desky.*“

Pod odhalenou pamětní desku byl z rukou Marie Fojtkové zavěšen zelený věnec s trikolórou, předaný Pavlem Němcem, účastníkem slavnosti v roce 1938, jako symbol navázání na tehdejší atmosféru úcty k Machovu životu a dílu.

Slavnostní dopoledne tím ještě zcela neskončilo. Představitelé všech zúčastněných institucí a řada dalších účastníků slavnosti se sešli v památných obytných prostorách někdejšího zámečku biskupského panství, aby v několika krátkých projevech a volné rozpravě vyjádřili své pocity k prožitým slavnostním chvílím. Dlouhodobé úsilí se neminulo cíle – Machův rodný dům nesl po dlouhých bezmála čtyřech desetiletích opět pamětní desku.

## Fakta a hypotézy

Osud pamětní desky Ernsta Macha zůstává tedy nadále v řadě jednotlivostí nejasný. Její stopa v roce 1965 mizí, aniž se však podařilo prokázat, že už neexistuje ani její torzo. Popsat spojitě dobu od jejího vzniku v roce 1938 až po poslední známku existence v roce 1965 je možné jedině doplněním bezpečně zjištěných fakt pouhými *hypotézami* o tom, co se s ní dělo v obdobích, pro která spolehlivé údaje chybějí.

O vzniku desky a jejím odhalení v Chrlicích 13. 2. 1938 je podrobná dokumentace (zejména [5, 10]), umožňující spolehlivou faktografií první instalace (viz odst. 3). Ve své původní podobě (obr. 1) mohla deska existovat však jen o něco déle než jeden rok. Brzy po okupaci Československa Hitlerem (15. 3. 1939) bylo totiž nařízeno odstranit všechno, co veřejně připomínalo existenci Československa. Z nápisu na desce „Elektrotechnický svaz československý“ muselo tedy zmizet slovo „československý“. To se stalo jeho důkladným zatřením, dobře patrném na fotografii desky z roku 1943 (obr. 4). Takto upravena mohla deska přežít celou válku, nebýt sběru kovů pro německý válečný průmysl. Sběr řízený ministerstvem hospodářství byl organizován i v resortu školství, do kterého

spadaly i úřady památkové péče, a týkal se i památkových předmětů, konkrétně i bronzových desek. Profesor Kühn, v době hitlerovské okupace přednosta památkových úřadů v Praze a v Brně, neuvádí ve svém výnosu [40] Machovu desku mezi předměty, které navrhl z titulu své funkce k vynětí ze sběru. Na průčelí Machova rodného domu zůstala deska proto jen do léta 1943, kdy byla v rámci sběru bronzu odevzdána [25, 33, 39]. Podle příkazu [40] se tak mělo stát v červenci 1943.

*Desku sundali jednoho červencového dopoledne 1943 obecní zřízení B. Maša a T. Peres za účasti ?. Volařika. Odvezl ji koňským povozem rolník J. Prokeš, a to do společenského domu zvaného Semilasso v Brně-Králově Poli. Pravděpodobně právě tam byla deska stejně jako další památkové předměty před v srpnu 1943 za účelem památkové dokumentace [40] vyfotografována (obr. 4).*

Na fotografii (obr. 3) přiložené k dokumentu [43] datovanému 12. 10. 1943 je průčelí Machova rodného domu už bez desky, na omítce jsou patrné jen obrysy jejího umístění. V seznamu odevzdaných předmětů [25] je deska uvedena jako položka číslo 1. Nicméně válku přežila nakonec bez úhony. Byla totiž reinstalována poté, co vedení obce 16. 3. 1948 rozhodlo, že má být znovu zavěšena [44]. O tom, kde deska byla od července 1943 do března 1948, není žádný doklad ani žádná zpráva. Není zjištěno, kdy a jak se v Chrlcích deska zase objevila.

*O znovuzavěšení desky se však v Chrlcích jednalo už brzy po skončení války, ještě v roce 1945. Podle jedné vzpomínky se však tehdy dbalo názoru Františka Böhma, aby se s deskou nic nedělalo. Pamětníci uváděli, že deska byla uložena v prostorách obecní knihovny. O tom, jak došlo k rozhodnutí z 16. března 1948 o jejím znovuzavěšení, není nic známo. Lze se jen domýšlet, že potenciální odpůrci znovuzavěšení se zaměřili spíše na upevnění nastupujícího komunistického režimu a nepovažovali za podstatné věnovat v dané chvíli pozornost záležitosti znovuzavěšení desky. Reinstalace desky proběhla zřejmě jen čistě řemeslně, bez nějakého oficiálního aktu.*

*Začátek ničivého osudu desky spadá do jara 1950. Tehdy komunisté (vůdčím duchem akce byl údajně F. Böhm [59]) jedné noci desku ze zdi Machova rodného domu tajně odstranili a odložili ji do již nepoužívaných sklepních prostor v blízkosti zámečku. Tam pak ležela nepovšimnuta několik let do chvíle, kdy vzbudila pozornost chlapců, kteří se do podzemních prostor uchylovali ke svým klukovským zábavám. Pohozená deska se jim zdála vhodná ke zpeněžení v místní sběrně surovin. Proto se ji snažili rozřezat. S prvním uříznutým kusem však měli ve sběrně potíže. Dostalo se jim poučení, že už s žádným dalším kusem desky nesmějí přijít [59a]. Brzy zjistili, že deska už na svém místě není. Povědomí o existenci desky se totiž jejich činem oživilo a původci jejího odstranění v roce 1950, jisti svým mocenským postavením, naznali, že nemusejí desku, navíc teď už těžce poškozenou, skrývat, a přesunuli ji do zámečku do prostory „pod kaplí“.*

*Hlasy, že deska byla zpeněžena ve sběrně surovin nebo že byla srovozena ze světa odvozem do zavážky, jsou málo důvěryhodné. Raději by se chtělo věřit, že se našel někdo, kdo si byl vědom především historické a umělecké hodnoty desky, byť těžce poškozené, a že se pokusil už kvůli neporušenému Machovu reliéfu desku uchránit před úplným*

zničením a ukryl ji na místě, které neznáme. Pravděpodobnější však je, že deska byla roztavena, například kvůli potřebě bronzu na pamětní desku chrlickým obětem fašismu, odhalenou v chrlické škole v roce 1965 [60]. Do této představy zapadá i archivní dokument z roku 1966, v němž se žádá o finanční podporu na další chrlickou pamětní desku, avšak jen na úhradu prací, nikoliv na materiál („[...] Přestože materiál bude zajištěn, je třeba určité práce nechat provést odborníky. [...]“ [61]). S představou o roztavení desky právě v roce 1965 jsou časově v souladu dvě skutečnosti: podle osobního sdělení [62] mluvil o desce uložené v zámečku F. Böhm právě v roce 1965 s tím, že „jí schází roh“, a zadruhé k době po roce 1965 se neváže už žádná věrohodná zpráva o existenci desky. Rok 1965 utkvěl pamětníkovi v paměti tak dobře proto, že se tehdy konala mezi chrlickými občany sbírka mosazných předmětů za účelem získání materiálu na pamětní desku [62] odhalenou téhož roku [60].

Dvakrát byla tedy Machova pamětní deska z roku 1938 instalována, poprvé slavnostně, podruhé jen jako technický úkon, a dvakrát byla deska odstraněna, poprvé veřejně za bílého dne, podruhé potají za noci. K instalaci nové pamětní desky na Machově rodném domě došlo sice ještě v době totalitního režimu, ale přece jen způsobem hodným označení „pocta Ernstu Machovi“. Narozdíl od druhé instalace a obou sundání je tato v pořadí celkem třetí instalace pamětní desky na Machově rodném domě, stejně jako ona první, podrobně dokumentována [23]. Pokud jde o pravděpodobné roztavení poškozené bronzové původní desky, lze na ně usuzovat jen podle některých osobních vyjádření a uvedených nepřímých písemných indicií [60, 61] – důkaz o tom není.

## Epilog

Padesátileté období mezi Machovými jubilejními roky 1938 a 1988 je v jeho rodné Moravě ohraničeno důstojným uctěním jeho génia spojeným v obou případech se slavnostním odhalením pamětní desky na jeho rodném domě v Chrlicích. Avšak zároveň bezmála po celé odpovídající půlstoleté mezidobí je jeho osobnost včetně jeho filosofie v celé zemi jakoby v klatbě. Zejména padesátá léta, doba zvláště silného prosazování ideologie stalinského komunismu v českých zemích, se vyznačují apodiktickým odmítáním filosofických východisek Machova díla stejně jako Mendelových zákonů o dědičnosti. Termíny „mendelismus“ a „machismus“ se užívají v té době oficiálně v pejorativním smyslu a mají už samy o sobě vzbuzovat představu něčeho nepřijatelného a zavrženíhodného. Vnější projevem nepřiznání oficiální moci Mendelovi a Machovi bylo odstranění Mendelova pomníku z veřejného prostranství v Brně a Machovy pamětní desky z jeho rodného domu v Chrlicích.

Rehabilitovat Ernsta Macha mezi fyziky a opravdovými filosofy nebylo třeba – postavení uznávané i ideovými odpůrci získal Mach svým dílem už za svého života a v odborných kruzích je nikdy neztratil. V laické veřejnosti v Čechách a na Moravě bylo však třeba u starší generace ho vrátit a u mladší generace ho uvést do povědomí. Pokus

učinit tak v jubilejním roce 1988, ještě za komunistického režimu, instalací pamětní desky na Machův rodný dům se zdařil. Z hlediska vnitřního smyslu tohoto pokusu bylo zvláště prospěšné pátrání po neznámé pamětní desce z roku 1938. Vzbudilo značnou pozornost, nejen v samotných Chrlících. Objasnilo řadu podrobností o vzniku a dalším osudu desky. Přineslo i některé obecně historicky zajímavé skutečnosti, mj. o málo známém válečném sběru kovů i v oblasti památkových předmětů, který vedl k odstranění desky a jejímu pozdě poválečnému znovuzavěšení v roce 1948. Pátrání po desce, v roce 1950 znovu odstraněné a od roku 1965 neznámé, bylo tedy prospěšné, přestože vlastní cíl nalézt desku a znovu, potřetí ji instalovat dosažen nebyl. Nejen že deska nebyla nalezena, ale nepodařilo se o její osudu získat svědectví ani o skutečnostech některým lidem nepochybně známých. Odpovídá to charakteru totalitní doby: někteří lidé raději o desce nemluvili v obavě, že by mohli upadnout v nemilost mocných. Především v tom je třeba vidět příčinu, proč nebylo o konečném osudu desky získáno doložitelné svědectví.

Hodnotným uměleckým dílem, jakým byla pamětní deska z roku 1938, nebylo tedy možné jejím znovuzavěšením Machova génia v jubilejním roce 1988 uctít. Muselo se tak stát nově zhotovenou jen prostou pamětní deskou [23, 63]. Tehdy uspořádané „Brněnské dny Ernsta Macha 1988“ a pražská konference „Ernst Mach and the Development of Physics“ však byly výmluvným projevem snahy českých fyziků otevřeně vzdát hold Ernstu Machovi. Je jen zákonitým pokračováním těchto snah, že Akademie věd České republiky vybrala ze všech fyziků, kteří kdy v českých zemích působili, právě Ernsta Macha, aby s jeho jménem byla spojena čestná oborová medaile za zásluhy ve fyzikálních vědách. Je to jedna z oborových medailí, které Akademie uděluje k ocenění vynikajících výsledků práce českých i zahraničních vědců v jednotlivých vědních oblastech [64]. Natrvalo se tak pečeti Machovo sepětí s českými zeměmi, v nichž svým osmadvacetiletým pražským působením a celým životním dílem zanechal tak výrazný vliv.

Zeptejme se závěrem, může-li se původní Machova pamětní deska z roku 1938, byť těžce poškozená úřadnutím jednoho rohu, ještě objevit? Stěží. Spíše zbývá nepatrná naděje, že někde, možná i mimo depozitáře muzeí, snad u nějakého soukromého sběratele, je nepoškozený sádrový model Korschannova bronzového díla, jehož replika by mohla nahradit nyní skromnou žulovou desku na průčelí Machova rodného domu. Stalo-li by se tak, byla by taková třetí instalace vítaným zakončením osudové pouti desky peripetie dvacátého století. Goethovo „Du mußt es dreimal sagen“ by pak došlo radostného naplnění u samotného Korschannova-Machova reliéfu, který rozhodně patří mezi ty, pro které zvláště platí „Habent sua fata monumenta“.

## Poděkování

Na většině aktivit uvedených v tomto článku se ve veliké míře podílela Dr. Marie Fojtíková. Podobně jako konkrétní redakční práce na knize *Pocta Ernstu Machovi* [23] byla převážně jejím dílem, vděčí i tato dokumentární rekapitulace několikaletých aktivit

týkajících se Machovy pamětní desky díky její podrobné seznámenosti s problematikou nejen za neobyčejně důkladnou recenzi textu. I o novou pamětní desku Jednoty československých matematiků a fyziků 1988 se Dr. Fojtíková zasloužila ve větší míře, než jak by se mohlo soudit jen z autorství stručného informativního článku [63] v dokumentaci památné pražské konference „Ernst Mach and the Development of Physics“ [51]. Za všechnu tuto nezištnou práci jí patří i zde upřímný dík.

Poděkování patří i Archivu Památkového ústavu Brno, Archivu města Brna a Muzeu města Brna. Bez kvalifikované pomoci jejich pracovníků by se vylíčení osudů Machovy pamětní desky nebylo mohlo v takových podrobnostech zdařit. Mnohým zjištěním napomohly vzpomínky, svědectví a ochota ke spolupráci řady chrlických občanů; i jim všem je zač srdečně poděkovat.

Česká verze tohoto článku nebyla dosud publikována. Je zařazena do této publikace vydané u příležitosti Brněnských dnů Ernsta Macha 2008 na přání editorů, kteří se tím zasloužili o poznání pozoruhodného případu Machovy pamětní desky bez nutnosti sáhnout po publikovaném německém znění „Dreimalige Anbringung der Ernst-Mach-Gedenktafel in Brünn-Chirlitz“, které vděčí za své zveřejnění ve *Würzburger medizinhistorische Mitteilungen* [65] iniciativě Prof. Dr. med. Dr. phil. Dr.h.c. Gundolfa Keila a jazykové korektorce Hilde-Marie Groß, M.A., kterým oběma patří dík, že v mezinárodních odborných kruzích se dostal případ Machovy pamětní desky do širšího povědomí.

## Seznam odkazů

- [1] Volksdeutsche Zeitung, Brno/Brünn, 9. 6. 1940.
- [2] R. S. Cohen, R. J. Seeger (Ed.): *Ernst Mach Physicist and Philosopher*. Boston Studies in the Philosophy of Science. Volume VI. D. Reidel Publishing Company, Dordrecht – Holland. VIII + 298 s.
- [3] O. Blüh: *Ernst Mach – His Life as a Teacher and Thinker*. [2], s. 1.
- [4] [5], s. 105.
- [5] Elektrotechnický obzor (týdeník *Elektrotechnického svazu československého*) 27 (1938) Nr. 7, 18. 2. 1938. Praha.
- [6] F. Nachtikal: Arnošt Mach (prosloveno česky). [5], s. 97–99.
- [7] Ph. Frank: Mach als Philosoph (prosloveno německy). [5], s. 99–102.
- [8] Elektrotechnický obzor (týdeník *Elektrotechnického svazu československého*) 27 (1938) Nr. 6, 11. 2. 1938. Praha. S. 93.
- [9] [5], s. 106–107.



- [10] [11], Nr. 74, s. 3–4. W. S.: Ernst Mach – ein Helfer unseres Lebens. Die Gedenkfeier im Geburtsort Chirlitz.
- [11] Tagesbote 88 (1938) Nr. 70–76, 12. – 16. 2. 1938. (Brněnské noviny s ranním a večerním vydáním.)
- [12] [11], Nr. 72. Beilage. Leistungen und Fortschritte. *Mitteilungen der Deutschen Gesellschaft für Wissenschaft und Kunst*. Nr. 2, Feber 1938.
- [13] [11], Nr. 70, s. 3–4. W. S.: Die deutsche Technik feiert Ernst Mach.
- [14] [11], Nr. 70, s. 4. Dr. F. T.: Der Nachlaß Ernst Machs.
- [15] [11], Nr. 72, s. 4. P. F.: Turas – weltbekannt.
- [16] [12], Dr. H. I.: Ernst Mach. 1838–1938.
- [17] [12], Dr. H. Iltis: Ernst Machs Geburts- und Taufdaten.
- [18] [12], Dr. W. Kienzl: Meine Erinnerungen an Ernst Mach.
- [19] [12], Ing. P. Frei: Ernst Mach und seine Zeitgenossen.
- [20] [2], Appendix E „Ernst Mach Biography“, compiled by O. Blüh and W. F. Merzkirch. s. 288.
- [21] O. Blüh: *Ernst Mach*. Brüner Tagesbote, 15 February 1938. (Citováno podle [20]. V citovaném prameni [11] článek s uvedeným titulem však nebyl nalezen, 15. 2. 1938 byla v deníku [11] pouze obsáhlá zpráva [10] autora označeného šifrou W. S. o slavnosti v Chrlících.)
- [22] Josef Popper-Lynkeus, geb. am 21. Feber 1838, von Doz. Dr. Otto Blüh (Prag). Tagesbote 88 (1938) Nr. 76, Brünn, 16. 2. 1938, s. 3–4.
- [23] M. Černohorský, M. Fojtíková (Ed.): *Pocta Ernstu Machovi*. Jednota čs. matematiků a fyziků, Brno 1988, 180 s.
- [24] Hoffmann D.: Zum Schicksal der Mach-Tafel in Chirlitz/Chrlice. Nepublikovaný rukopis, 16. 2. 1989. 4 s.
- [25] Verzeichnis über abgelieferte Bronzendenkmäler in Mähren, Lfd Nr. 1 – Bronzeplakette Ernst Mach. [32], Památkový úřad v Brně, krabice č. 13 a 23 - bronzové pomníky. Denkmalamt in Brünn, Karton Nr. 13, Nr. 23 – Bronze-Denkmale. Vertrauliche Akten.

- [26] Verzeichniß der Gymnasial-Schüler, welche sich der Maturitäts-Prüfung unterzogen haben. 1854–1861. Abiturienten mit Ende des Schuljahres 1855, Nr. 7, Mach Ernest (sic! - M. Č., M. F.). Okresní archiv Kroměříž v Holešově, Fond B-e 189, Inv. Nr. 75.
- [27] O. Blüh: *Ernst Mach - Biographical Data*. [2], p. 271.
- [28] Von R. Mises: *Ernst Mach and the Empirist Conception of Science*. [2], p. 245–270. Biographical Note, p. 269.
- [29] L. Davídek: Arnošt Mach – omyly, nedorozumění, skutečnost. (K 130. výročí narození.) *Chrlice ve vzpomínkách a dokumentech*. Sborník článků. Vlastivědný kroužek Chrlice, 1969. 100 s. s. 72–79.  
(V exempláři knihy [2], který je v Univerzitní knihovně v Brně pod signaturou 2-684.212, je zejména ve vztahu k Machovi mnoho rukopisných poznámek, vepsaných bratrem autora L. Davídkou, tajně vysvěceným katolickým biskupem Felixem M. Davídkem (1921–1988), který může mít na vzniku článku [29] podíl jdoucí až k plnému autorství; F. M. Davídek patřil mezi autory, kteří nemohli v tehdejší době publikovat pod vlastním jménem.)
- [30] [32], inv.-Nr. 27.205, (M-4)/1390; film N.Nr. 16949.
- [31] Archiv města Brna.
- [32] Archiv Památkového ústavu v Brně. Jsou v něm uloženy archivní materiály i předchůdcovských institucí ústavu: (1) Státní památkový úřad pro Moravu a Slezsko v Brně, (2) Denkmalamt in Brünn – Památkový úřad v Brně, (3) Státní památkový úřad v Brně.
- [33] [32], fond Chrlice, spis. č. 246/38.
- [34] [31], fond A 1/28. Presidiální spisovna 1940–1945. Oběžníky 1943. Rundschreiben Nr. 21, 6. 3. 1943, Zahl: 19.082/43-BA. Metallmobilisierung in der öffentlichen Verwaltung. 6 s. + Verzeichnis der Beispiele, 4 s.
- [35] [32], nekatalogizovaná korespondence přednosta Památkových úřadů v Praze a v Brně s daty 5. 5. 1942, 9. 5. 1942, 11. 5. 1942.
- [36] [32], dopis prof. Kühna (7. 9. 1940) vládnímu komisaři v Olomouci.
- [37] [32], Památkový úřad v Brně, fond B-6, krabice č. 13 a 23M. Bronzové pomníky. Důvěrné spisy. Denkmalamt in Brünn, Fond B-6, Karton Nr. 13, Nr. 23M. Bronzedenkmaale. Vertrauliche Akten.
- [38] [37], Verzeichnis der Bronzedenkmaale in Mähren. 3 s., 51 položek.

- [39] [37], Nachtragsliste der Denkmale. 4 s.
- [40] [37], Ablieferung der Bronzedenkmale. Erlass des Denkmalamtes in Brünn, 21. 6. 1943, Zl. 1551/43. 6 + 1 s.
- [41] [37], Abgüsse und Modelle der abgelieferten Bronzedenkmäler in Mähren. 2 s., 15 položek.
- [42] Muzeum města Brna. Sign. E – 5700.
- [43] Chirlitz – Denkmälerverzeichnis. 3 s. [32], fond Chrlice, č. 2793/43. Původní verze 12. 10. 1943 (1 s.), upravená verze 18. 5. 1944 (1 s.).
- [44] Archiv města Brna, fond B 50, MNV Chrlice. Podklady pro kroniku 1946–1968.
- [45] [32], fond Chrlice, spis č. 449/1950.
- [46] Lubomír Hanzlíček (\*1948), Chrlice, Blümlova 2. Osobní sdělení 21. 3. 1988 a opakově 1. 4. 1997, vždy za účasti i dalších pamětníků.
- [47] J. T. Blackmore: *Ernst Mach – His Work, Life, and Influence*. University of California Press, Berkeley 1972. 414 p. p. 317.
- [48] Věstník Ministerstva školství a Ministerstva kultury České socialistické republiky XXXVII, sešit 2, 20. 2. 1981. s. 8: Organizační a jednací řád Ideové rady pro péči o památníky, pomníky a pamětní desky zřízené při Ministerstvu kultury České socialistické republiky, čl. 4, odst. 3.
- [49] L. Nový et al.: *Dějiny exaktních věd v českých zemích do konce 19. století*. NČSAV, Praha 1961. s. 280.
- [50] R. S. Cohen: *Ernst Mach: Physics, Perception and the Philosophy of Science*. [2], pp. 126–164. P. 156.
- [51] V. Prosser, J. Folta (Ed.): *Ernst Mach and the Development of Physics*. Conference Papers. Prague, 14. – 16. 9. 1988. Universitas Carolina Pragensis. Prague 1991. 532 p.
- [52] Dopis J. Horského předsedovi Československé akademie věd J. Římanovi, 31. 10. 1986. Archiv autora.
- [53] Dopis J. Horského M. Černohorskému, 5. 2. 1997. Archiv autora.
- [54] Dopis předsedy Vědeckého kolegia fyziky ČSAV K. Vacka místopředsedovi ČSAV K. Julišovi, 1. 12. 1986. Archiv autora.

- [55] Mladá fronta. Praha–Brno, 16. 4. 1988. s. 7.
- [56] J. Grygar: Pocta Ernstu Machovi. *Čs. čas. fyz. A* **39** (1989) 662–663.
- [57] I. Úlehla: K odhalení pamětní desky Ernsta Macha. [23], s. 150–153.
- [58] I. Štoll: Jednota československých matematiků a fyziků Ernstu Machovi. [23], s. 154–155.
- [59] Dopis R. Fiedlera M. Černohorskému, 14. 5. 1988. Archiv autora.
- [59a] Soukromé sdělení Lubomíra Hanzlíčka (\*1948), Chrlice, Blümlova 2, 21. 3. 1988 a opakovaně 1. 4. 1997, vždy za účasti dalších současníků.
- [60] Zpráva o činnosti Místní organizace Svazu protifašistických bojovníků v Chrlicích za rok 1965 a 1966, 20. 11. 1966. [44], složka rok 1967.
- [61] Dopis Místní organizace Chrlice Komunistické strany Československa Okresnímu výboru KSČ, 30. 11. 1966. [44], složka rok 1967.
- [62] Vladimír Kučera (†1996), Chrlice, Pěkná 22. Osobní sdělení 6. 5. 1988.
- [63] M. Černohorský, M. Fojtíková: *Unveiling the new plaque on Mach's native house in Brno-Chrlice*. [51], s. 503–504.
- [64] Zásady pro udělování medailí a cen Akademie věd České republiky. Směrnice Akademické rady AV ČR č. 2/1995, 12. 12. 1995.
- [65] M. Černohorský: Dreimalige Anbringung der Ernst-Mach-Gedenktafel in Brünn-Chirlitz. *Würzburger medizinhistorische Mitteilungen* 22 (2003) 345-371.